

Zoltán András

Fehéroroszország Kelet és Nyugat között

(Az *International Journal of Sociology* fehérorosz különszámairól)

Az *International Journal of Sociology* (IJS) legutóbbi két száma teljes egészében Fehéroroszországgal foglalkozik. Ez a felfokozott érdeklődés ez iránt az amúgy nem túl látogatott ország iránt több tényezővel is magyarázható. Elsősorban persze azzal, hogy – amint azt a vendégszerkesztő Anna Engelking, a białystoki egyetem docense szerkesztői előszavában (*Guest Editor's Introduction*, no. 3, pp. 3–10) is jelzi – az európai országok közül talán Fehéroroszországot ismeri a legkevésbé az európai és az amerikai közvélemény, és még a szomszédos Lengyelországban is fehér folt ez az ország a javából. Pedig a Kelet és Nyugat között, e két nagy civilizációs szféra határán fekvő Fehéroroszország geopolitikai helyzete folytán válhat teremtő erővé, de veszélyforrássá is Európa és a világ számára.

Anna Engelking megállapítja, hogy a mai Fehéroroszország sokkal kevésbé modernizált, mint a többi kelet-közép-európai ország, a posztkommunista transzformáció folyamata itt igencsak lassan, akadozva halad előre. A hatalmon lévő Lukaszenka-diktatúra a másutt már kimúlt szovjet kommunizmus skanzenévé degradálja az országot. E helyzet okai mélyen a múltban gyökereznek. Fehéroroszország igen hosszú ideig provinciális ország volt. A XVIII. század végéig a Lengyel–Litván Államközösség része volt, majd az egész XIX. században az Orosz Birodalomhoz, a XX. század nagyobb részében pedig a Szovjetunióhoz tartozott azzal, hogy a két világháború között tizenkilenc évig fel volt osztva Lengyelország és a Szovjetunió között. Ily módon minden kulturális áramlatnak a perifériáján maradt, akár keletről, akár nyugatról jött is az. Nem érte el sem az ipari forradalom, sem a fejlett kapitalizmus. A feudális és a posztf feudális társadalmi struktúrák Fehéroroszországban a XX. századig fennmaradtak. A mai fehérorosz társadalom határozottan plebejus jellege, a középosztály hiánya, az intellektuális elit gyengesége, a *homo Sovieticus*-féle bürokratikus szervilizmus – mindez természetes folytatását képezi annak a feudális állami és társadalmi struktúrának, amelyben a tömegek közömbösek a nemzeti és a politikai témák iránt. A fehéroroszok többsége számára az állam felülről, a teljesen elidegenedett társadalom feje fölött irányított struktúra. Ráadásul a XX. század szabadság és demokrácia helyett egy sor igen fájdalmas kísérletet hozott Fehéroroszországra: két pusztító háborút, szovjet bolsevik és német náci terroruralmat, a holokausztot, lakosságcserét, kommunista társadalmi-gazdasági és ökológiai kísérleteket, s végül a csernobili katasztrófát. E felsorolás már önmagában is érthetővé teszi, hogy a hazafias, a demokrata és a piaczgazdasági nézetek miatt számítanak ritkaságnak a mai Fehéroroszországban. Mindez indokolja a szerkesztő szerint, hogy az IJS fehérorosz különszámaiban megszólaló szerzők oly fontos szerepet szánnak a történelmi perspektívának, amely nélkül nem érthető meg ez az ország.

Fehéroroszország megértése szempontjából további fontos tényező a vendégszerkesztő szerint az ország kulturális heterogenitása. Emiatt másképpen, gyakran lassabban megy végbe sok társadalmi és kulturális folyamat, mint a kulturálisan homogén és etnikailag monolitikus társadalmakban. Az IJS különszámai azért viselik a „Fehéroroszország Kelet és Nyugat között” címet, mert Anna Engelking szerint a Fehéroroszországgal kapcsolatban felmerülő számos kérdésre éppen ebben a „között” szóval jelzett szürke zónában rejlik a válasz. Fehéroroszország ugyanis sem nem Kelet, sem nem Nyugat, hanem

paradox módon egyszerre Kelet is, Nyugat is. Fehéroroszország nem tűri a merev osztályozást, mert nem egységes, homogén, nem fehér vagy fekete. Ezért nem ritka a tanulmányokban a „paradox”, a „meghökkenítő” vagy az „egzotikus” jelző.

Fehéroroszország évszázadokon át sokkultúrájú, soknyelvű, soknemzetiségű és sokvallású ország volt. Ortodoxok, katolikusok, unitusok (görög katolikusok), protestánsok, zsidók és muzulmánok éltek e tájon. Beszéltek itt fehéroroszul, ukránul, lengyelül, litvánul, jiddisül és oroszul. A különféle vallások, nyelvek és nemzetiségek együttélése rendszerint békés volt. Annak ellenére, hogy a cári Oroszország és a Szovjetunió államapparátusa több mint kétszáz évig próbálta politikai és nyelvi szempontból russzifikálni az országot és kiirtani belőle mindent, ami nyugati hatásra jött létre, Fehéroroszország mindmáig jól felismerhetően különbözik Oroszországtól. A különbség szemmel látható a tájképen, az építészeten, a városok alaprajzán, amelyek a magdeburgi jog alapján keletkeztek, és magukon viselik a római katolikus egyházi építészeti jegyeit is. Ami azonban ennél is fontosabb: a fehéroroszlak különböznek érzik magukat. Még azok a fehéroroszlak sem neveznek magukat oroszoknak vagy Oroszországot a hazájuknak, akiknek az orosz az első nyelvük.

Az elterjedt sztereotípiák szerint Fehéroroszországból hiányzik az öntudatos fehéroroszlak nemzet. Anna Engelking szerint az igazság ennél sokkal bonyolultabb: Fehéroroszországra nem alkalmazható sem az államnemzet, sem az etnikai nemzet modellje. Ebben az országban a modern nemzet kialakulásának a folyamata sokkal lassúbb és nehezebb, mint a legtöbb európai országban. Lehet, hogy ez a folyamat itt lezáratlan marad, további menete nehezen jósolható meg. Fehéroroszország nyelvi és vallási térképe nem vetíthető térképre: a választóvonalak sokszor az egyéneken belül húzódnak. A személyes önmeghatározás éppúgy többszintű, mint amint évszázadokon át az volt az egykori Litván Nagyfejedelemségben. Grodno környékén nem ritka, hogy valaki fehéroroszlak nemzetiségűnek vallja magát, míg vallási tekintetben orosz ortodox vagy lengyel katolikus. Poleszjében lehet valaki fehéroroszlak, sőt nagy fehéroroszlak hazafi, miközben fehéroroszlak sohasem beszél, mert nyilvános helyen az orosz, odahaza családi körben pedig a helyi ukrán nyelvjárást használja.

Anna Engelking szakszerű és lényegre törő bevezetője után Ryszard Radzik nagy ívű vezércikke (*Belarus Between the East and the West: The Soviet-Russian Option Versus the Nationalist Option in Belarusian Society*, no 3, pp. 11–45) nyitja meg a tanulmányok sorát. A Magyarországon is publikáló és a *Kisebbségkutatás* (2001/4: 131–134; 2002/1: 191–194;) olvasói előtt sem ismeretlen lublini szociológus a kelet-közép-európai és a nyugat-európai országokkal összehasonlítva jellemzi a fehéroroszlak társadalmat. Megállapítja, hogy a szovjet ideológia és identitás Fehéroroszországban nem a nemzeti ideológia és identitás mellett, hanem a helyett alakult ki. Egyedülálló Európában, hogy a modern fehéroroszlak társadalom nem nemzeti, hanem szovjet értékek körül kristályosodott ki. Az orosz és a szovjet történelmi örökség következménye az orosz mint a társadalmi érintkezés nyelve, az osztályérdekek és a társadalmi egyenlődségi iránti fogékonyság, valamint az ország Oroszországtól való függősége. A másik szembeszökő tény az, hogy a társadalom a saját nyelvét és kultúráját inkább regionális és etnográfiai, semmint nemzeti kategóriákban fogja fel. A szerző részletezi az Oroszországtól való függőség történelmi, politikai és kulturális okait, és megpróbálja felvázolni a jövő fejlődésének alternatíváit. A szovjet típusú orosz alternatívával szemben áll a nemzeti alternatíva, amely nemcsak a saját nemzeti értékekre, hanem a Nyugatra és a nyugati demokratikus értékekre is orientálódik. A két alternatíva helyzetét a jelen politikai helyzetben vizsgálva a szerző arra a következtetésre jut, hogy a Kelet és a Nyugat között ingadozó fehéroroszlak társadalomban több a Ke-

let felé húzó erő. Mivel nemzeti öntudatuk alacsony fokú, etnikailag kevésbé agresszívak, mint sok más európai nemzet. „Olyan társadalom ez, amely sokat kibír, és ahol lassan telik az idő” – fejezi be rendkívül alapos, tényekkel gondosan alátámasztott tanulmányát Ryszard Radzik.

Jerzy Turonek lengyelországi történész a fehérorosz társadalom felekezeti és kulturális megosztottságát vizsgálja (*Between Byzantium and Rome: On the Causes of Religious and Cultural Differentiation in Belarus*, no. 3, pp. 46–61). Fehéroroszországban évszázadokon keresztül szemben állt egymással a római katolicizmus és a bizánci eredetű ortodoxia. A XVI–XVII. században a fehérorosz nemesség többségében katolikus lett, míg a társadalom alsóbb rétegeiben ez a felekezet nem volt népszerű. A XVIII. század végén a fehéroroszok mintegy 15 százaléka volt katolikus. A polgárság és a parasztság vagy az unitus (görög katolikus) vagy az ortodox egyházhoz tartozott, és így a keleti befolyás alatt maradt. Amikor a fehérorosz területek Oroszországhoz kerültek (1772–1795), az orosz kormányzat megindította azt a hosszú távú folyamatot, amely arra irányult, hogy a fehérorosz lakosság orosz és ortodoxszá váljék. A birodalmi és az orosz ortodox egyházi propaganda azt hirdette, hogy a fehéroroszok mindig is egy keleti szláv törzs voltak, ezért nekik az ortodox államvallású nagy orosz (= nagyorosz) államban van a helyük. Ebből a felfogásból az következett, hogy a katolikusoknak mint idegen elemnek vagy fel kell oldódniuk az ortodox tengerben, vagy el kell tűnniük a fehérorosz földről. Az orosz hatóságok azáltal, hogy ellenségességet szítottak a fehérorosz társadalom két szegmense – az ortodoxok és a katolikusok – között, nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a fehérorosz társadalomban két különböző mentalitású és ellenkező politikai orientációjú réteg alakuljon ki. Fehéroroszország történetének XX. századi szovjet szakaszában a katolikus lakosság alaposan megcsappant, s ezáltal a társadalom sokkal nagyobb mértékben orientálódik a Kelet felé, mint valaha. Márpedig a nemzet jövőjéről ez a Kelet-orientált többség fog dönteni – szögezi le tárgyilagosan a szerző.

A felekezeti megosztottságból indul ki Oleg Łatyszzonek białystoki történész is a fehérorosz nemzeti mozgalmat elemző tanulmányában (*Belarusian Nationalism and the Clash of Civilizations*, no. 3, pp. 62–77). A problémát jól érzékelték a fehérorosz nemzeti mozgalom vezetői a XX. század elején, ezért nemzeti vallásként megpróbálták feltámasztani az unitus (görög katolikus) felekezetet, majd ennek kudarca után, az 1920-as években az akkor Lengyelországhoz tartozó Nyugat-Fehéroroszországban a gyarapodó neoprotestáns felekezetekbe vetették reményüket, azonban 1939-ig ez sem járt sikerrel. A második világháború után Nyugat-Fehéroroszország is Szovjet-Fehéroroszország része lett, ahol a szovjet hatóságok erőszakosan terjesztették az ateizmust és a pánszovjet patriotizmust (a nemzeti érzés pótlékát). A Szovjetunió felbomlása után, amikor Fehéroroszország szuverén állam lett, a politikai hatalmat kezdetben a katolikusok tartották a kezükben. Az 1994. évi elnökválasztáson győztes és még ma is hatalmon lévő Aljakszandr Lukasenka „ortodox ateistának” vallja magát. Azóta Fehéroroszország szilárdan a keleti (orosz) politikai és ortodox egyházi érdekszférába tartozik. Az állami szuverenitás évtizede alatt vallási megújulás ment végbe Fehéroroszországban: a hagyományos ortodox és katolikus felekezetek mellett feléledt a neoprotestantizmus is, híveinek a létszáma rohamosan gyarapodik. A szerző úgy véli, hogy ez a felekezeti hármasság jó hatással lesz mind a fehérorosz nemzeti mozgalom fejlődésére, mind pedig az ország belső és külső stabilitására.

Pavel Tereshkovich minszki történész a modernizáció fehérorosz útját mutatja be (*The Belarusian Road of Modernity*, no. 3, pp. 78–93). Konstatálja, hogy gazdasági, szociális és politikai tekintetben Fehéroroszország a volt Szovjetunió legkésőbb megreformált része. A szerző szerint tévedés lenne azt gondolni, hogy a piaci reformok igen lassú előreha-

ladása, a „szocialista” társadalmi struktúrák megőrzése és a hangsúlyozottan Nyugat-ellenes külpolitika kizárólag a kormányzó politikai elit sátnai ármányának lenne a következménye, ezek ugyanis a lakosság jelentős részének tudatos választásán alapulnak. A nemzeti identitás és a nemzeti függetlenséggel szembeni tüntető közömbösség és az Oroszországgal való egyesülésre törekvés szintén tudatos választás eredménye. A szerző a fehérórosz preindusztriális társadalom ipari társadalommá alakulását mutatja be, és arra a következtetésre jut, hogy ez a folyamat még nem zárult le Fehéroroszországban: végső eredménye – a nemzetállam kialakulása – még várta magára. A premodern kor, amely a Szovjetunióba betagolt Fehéroroszországban az 1950-es évekig tartott, drámai változásokat hozott a társadalom szociális és nemzetiségi struktúrájában (erőszak, terror, lakosságcsere, erőszakos telepítések, holokauszt, kollektivizálás). Ezek következtében a társadalom atomizált, russzifikált és szovjetizált városba áramló paraszti származású migránsok tömegévé alakult át, akiket megfosztottak valódi nemzeti elitjüktől, de még nemzeti öntudatuktól is. Az 1960-as évektől az 1980-as évek közepéig tartó intenzív iparosítást és urbanizációt még fokozottabb russzifikáció és a nemzeti jelleg további rombolása kísérte. Az 1980-as évek második felében Fehéroroszország gazdasága még mindig növekedő pályán mozgott, a köztársaság a prosperitás szigetének számított a pangó Szovjetunióban. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy itt nem bukkant fel olyan nemzeti érzelmű reformpolitikus, mint az orosz Borisz Jelcin vagy az ukrán Leonyid Kravcsuk. A szűk értelmiségi körre korlátozódó nemzeti mozgalom ideológiája iránt nem volt fogékony a közben már orosz anyanyelvűvé vált többségi lakosság. A nemzeti függetlenség „kivívása” jobbára a véletlen ajándéka volt, nem pedig tudatos és főleg nem tömeges küzdelem eredményének, ezért a fehérórosz közvélemény nem is tekintette értéknek. Ebben az összefüggésben a mai fehéróroszországi viszonyok már természetesen és logikusnak látszanak – zárja tanulmányát a szerző.

Valerii Karbalevich minszki politológus a fehérórosz transzformációs modellt elemzi a Lukasenka-rezsim és a szovjet múlt iránti nosztalgia összefüggésében (*The Belarusian Model of Transformation: Alaksandr Lukashenka's Regime and the Nostalgia for the Soviet Past*, no. 4, pp. 7–38). A szerző szerint Fehéroroszország annak a példája lett, hogy a demokratikus átalakítás visszafordítható. Az ország a szocializmus kirakatának számított a szovjet időkben, itt magasabb volt az életszínvonal, mint a birodalmi átlag. Az előző tanulmánnyal összhangban Karbalevich is úgy látja, hogy Fehéroroszország a lakosság többsége és az uralkodó elit akaratának ellenére vált független állammá. Véleménye szerint a fehérórosz társadalom nem volt érett a reformra már a gorbacsovi peresztrojka kezdetén sem. Aljakszandr Lukasenka győzelme az 1994. évi köztársaságielnök-választásokon populista forradalom volt. Fő jelszavai a korábbi rendszerhez való visszatérés, valamint a nomenklatúra és a vállalkozók elleni harc volt. A fehérórosz nemzeti újjászületés helyett egyfajta pánszláv ideológia került előtérbe. 1996-ban népszavazásnak álcázva államcsíny zajlott le, amelynek eredményeképpen olyan tekintélyuralmi rendszer alakult ki, amelyben minden hatalom az elnök kezében összpontosul. A piaci reformokat leállították, a magánszektornak hadat üzentek. A titkosszolgálatokat visszahelyezték korábbi funkciójukba, megkezdődött az ellenzék, a nomenklatúra és az üzleti szféra üldözése. A társadalom megosztottsága egyre mélyült, a rendszer ellenzőivel szemben ellenséges légkör alakult ki. A népképviselői szervezetet felszámolták, a civil társadalom struktúrái ellen is támadás indult. Ezek helyett korporatív szervezeteket alakítottak ki, az egyes lakossági csoportok érdekeinek a megjelenítése ezek monopóliuma. A külpolitikában az Oroszországgal való integrálódás politikáját hirdették meg, az egy államban való egyesülés a meghirdetett cél. Ezzel egyidejűleg feszültek a Nyugattal való kapcsolatok. Mindezek kö-

vetkeztében Fehéroroszország nemzetközileg elszigetelődött. A szerző megállapítása szerint a Fehéroroszországban kialakított társadalmi modellnek nincs történelmi perspektívája, és amíg az ország e modell keretei között működik, állandó és megoldhatatlan társadalmi és gazdasági válságra van kárhozthatva.

Mikhal Zaleski minszki közgazdász és szociológus Fehéroroszország rendkívül lehangoló gazdasági és demográfiai helyzetét vizsgálja az elmúlt évtizedben. Realista – tehát végtelenül pesszimista – tanulmányából „egy csaknem halálra ítélt ország” képe bontakozik ki (*An Almost Doomed Country: The Economic and Demographic Situation of Belarus in the Past Decade*, no. 4. pp. 39–63). A szerző a romló gazdasági mutatókon, valamint a fehéroroszk jellemző mentalitásán és életkilátásaikon mutatja be a válságot. Rámutat arra, hogy milyen nehéz sikerrel kecsesgető gazdasági stratégiákat a társadalmi tudat előzetes megváltoztatása nélkül véghezvinni. Éppen a gazdaság és a társadalmi tudat szoros összefüggésébe vetett meggyőződése vezeti Zaleskit arra, a tanulmánya címétől is megtett következtetésre, hogy hazája „egy csaknem halálra ítélt ország”. Miután elemzi az életszínvonal drámai zuhanását, a munkanélküliség növekedését, a társadalom elszegényedését, az egészségügyi ellátórendszer romlását és a fehérorosz nép fatalista életfelfogását, arra az álláspontra jut, hogy a nemzet léte forog kockán. Aggodalma csak mélyül, amikor arról ír, hogy a közvélemény-kutatási adatok szerint a fehéroroszk többsége az olyan értékeket tartja a leg többre, mint a birodalmi hatalom, az ortodox vallás és a szovjet kollektívizmus, amelyek nem kompatibilisek a demokráciát és a piacgazdaságot célzó transformációs folyamattal. A posztszovjet kapitalizmusba való belenövési folyamat nem túl látványosan, de értelemesen folytatja a fehérorosz nemzet tudat rombolását. Isten, az Oroszországgal való integráció és az elnök – a fehéroroszk szemében ezek válnak azokkal a külső erőkké, amelyek képesek megvédeni őket a számukra érthetetlen új étellel szemben. „Európa és Amerika már üdvözölte azokat, akik nem hisznek ezekben az erőben és védtelennek bizonyultak a fehérorosz valósággal szemben. Lehet, hogy ők ott jobban szeretik Fehéroroszországot, mint az itteniek” – zárja tanulmányát a fehérorosz szerző.

A vendég szerkesztő Anna Engelking a Grodno vidéki fehérorosz kolhozparasztok mentalitását elemző tanulmányában (*The Mentality of Kolkhoz Inhabitants: Research Notes from the Grodno Region of Belarus*, no. 4, pp. 64–78) saját 1993 óta végzett terepkutatásai alapján azt elemzi, hogy a fehérorosz parasztok miért fogadták el fokozatosan a kolhozot, azt az intézményt, amelyet eredetileg a szovjet hatóságok kényszerítettek rájuk (Grodno vidéke 1939 szeptemberében került Szovjet-Fehéroroszországhoz, a háború miatt itt csak 1945 után szilárdultak meg a szovjet viszonyok). A szerző véleménye szerint nagy szerepet játszott ebben az, hogy a szovjet kolhozrendszer lényegében a korábbi feudális rendet konzerválta, megőrizve ezzel a fehérorosz parasztság mitologikus gondolkodásmódját, a társadalmi valóságot hierarchikus és patriarchális viszonyokba rendezi. Béke és rend a két legfőbb érték a kolhozparasztok között, s ebben a fehérorosz társadalom nem különbözik sok másától. Sajátosan fehérorosz viszont az a felfogás, hogy minden kormányzat jó, amely biztosítja a békét és a rendet. Ez a mentalitás nem kizárólag a kolhozparasztokra, hanem a fehérorosz társadalom többségére is jellemző. A szerző szerint „ilyen kollektív tudattal a fehéroroszk szellemi útja a patriarchálistól a demokratikus világszemléletig nem ígérkezik sem könnyűnek, sem gyorsnak”.

Végül az utolsó tanulmány összevető jellegű: Eugeniusz Mironowicz białystoki történész azt vizsgálja, hogyan viszonyulnak a fehéroroszk és a lengyelek országuk függetlenségéhez (*The Attitudes of Belarusians and Poles Toward the Independence of Their Countries*, no. 4, pp. 79–89). Az eddig olvasottak alapján nem meglepő, hogy az összehasonlítás a fehéroroszkra nézve nem túl hízog. A lengyelek sosem fogadták el telje-

sen a kommunizmust, a lengyel értelmiség szüntelenül fáradozott azon, hogy a lengyelek megőrizték nemzeti identitásukat, s amikor 1989-ben Lengyelország visszanyerte teljes függetlenségét, azt a lengyel társadalomban senki, egyetlen politikai irányzat sem kérdőjelezte meg. Fehéroroszországban, amely a Szovjetunió része lett, a háborús károk helyreállítása és azt ezt követő gazdasági stabilizáció során a társadalom egyre nagyobb arányban elfogadta a közélet szovjetizálását, a fehérorosz értelmiség többsége támogatta a kommunistákat, akik nemzetük eloroszosításán dolgoztak. A fehérorosz állami függetlenséget és a demokratikus átalakulás lehetőségét kezdetben hallgatólagos beleegyezés fogadta, de a gazdasági helyzet romlása és a terjedő korrupció nosztalgiát váltott ki az egykori Szovjetunió iránt, és az Oroszországgal való integráció óhaja kerekedett felül. A fehérorosz függetlenség híveinek a száma ugyan 1998 óta növekszik, de ez valószínűleg csak a csecsen háború „begyűrűzésétől” való félelem következménye. A fehéroroszok többsége a moszkvai televíziós csatornákat nézi, az oroszországi események nagyobb visszhangot váltanak ki belőlük, mint ami hazájukban történik. Alighanem még mindig úgy vélik, hogy a jövőjükre vonatkozó legfontosabb döntéseket inkább Moszkvában hozzák, mint Minszkben. A szerző szerint ez a gondolkodásmód a legkomolyabb akadály a Fehéroroszország valódi függetlensége felé vezető úton.

A nyolc tanulmány és a vendégszerkesztő bevezetője aktuális, ugyanakkor rendkívül alapos és árnyalt képet fest a fehérorosz társadalom jelen – kétségtelenül válságos – állapotáról és annak történelmi előzményeiről. A szerzők közül hárman maguk is fehérorosz állampolgárok, és belülről látják országuk állapotát, s el kell ismernünk, hogy nem törekednek annak szépítésére. Az öt lengyelországi kutató egy része maga is az ottani fehérorosz kisebbséghez tartozik, a többiek pedig hivatásszerűen foglalkoznak a fehérorosz tudományok, az alborutenisztika valamely ágával, tehát közvetlen rálátásuk van a szomszédságban zajló folyamatokra. Őszinte elismerést válthat ki bennünk az a féltő gond és felelősségérzet, amellyel a lengyel értelmiség az egykori Lengyel–Litván Államközösség utódállamaiban végbemenő folyamatokat figyeli, továbbá az a nagyvonalú és önzetlen támogatás, amellyel az egykori társnemzetek, különösen a legelesettebbek nemzeti sorskérdéseit a nemzetközi tudományosság nyilvánosságához segíti, aminek egyik szép megnyilvánulása éppen az IJS fentebb ismertetett két fehérorosz különszáma. A szerkesztés gondossága folytán a két füzet anyaga egy nem túl nagy terjedelmű, de rendkívül informatív és megbízható látteletté áll össze, amelyet nem lenne haszontalan magyarul sem megjelentetni. Egyrészt azért, mert Fehéroroszországról a magyar társadalom sem sokat tud, másrészt azért, mert az ismertetett tanulmányok alapján is nyilvánvaló, hogy bármilyen lassan is múlik az idő Fehéroroszországban, előbb vagy utóbb ez az ország is – esetleg majd látszólag váratlanul – az érdeklődés homlokterébe kerülhet.

Belarus: Between the East and the West (I–II).

Guest Editor: Anna Engelking. International Journal of Sociology. Vol. 31, No. 3, Fall 2001. 93 p.;

Vol. 31, No. 4, Winter 2001–2002. 89 p. Published by M. E. Sharpe, Armonk, NY.

Zoltán András

Az etnikai csoport és a nemzeti közösség között

(A fehéroroszkok a XIX. századi kelet-közép-európai nemzeti folyamatok tükrében)

Ryszard Radzik, a nemzetközileg jól ismert, hazánkban is publikáló lublini szociológus* új könyvében széles nemzetközi kitekintéssel vizsgálja a fehérorosz nemzetté válás elmentmondásos történetét a XIX. században. A könyv bevezetőjében (7–14. p.) a témaválasztást többek között azzal indokolja, hogy a fehérorosz társadalom történetét és kultúráját Lengyelországban alig ismerik (ami persze Magyarországra még fokozottabban érvényes). A fehéroroszkok abban különböznek a legtöbb mai európai társadalomtól, hogy a nemzetté válás kevésbé érintette őket. Döntéseiket, választásaikat külföldön gyakran értetlenül fogadják. Feltehető, hogy mentalitásuk alakulásában nem csak a XX. század, hanem a korábbi korszakok eseményei is szerepet játszottak. A XIX. század a fehérorosz fejlődés szempontjából azért lényeges, mert ekkor ment végbe a korábban nyugati kulturális orientációjú fehérorosz nép többségének az orosz kultúrkörbe való átlépése, ami a XX. században csak megerősödött. A szerző a kulcsmozzanatnak ebben a görög katolikus egyház felszámolását és az orosz ortodoxiára való áttérést tartja. A XIX. századi szemlélők által még alig észrevett változás következtében mára a lengyel és a fehérorosz társadalom között hatalmas kulturális szakadék tátong, ami a gazdasági és politikai életben is megnyilvánul. A könyv a szakadás kezdetét vizsgálva az eltérő fejlődés okait is keresi. Mind ez szorosan összefügg a fehérorosz nemzeti tudat kialakulásával. A fehéroroszkok Európában ritka példát szolgáltatnak arra, hogy a szovjet típusú osztályideológia győzelmet aratott a nemzeti fölött. A modern fehérorosz társadalom ugyanis nemzetietlen, osztályharcos és internacionalista ideológiára épült. Ez az ideológia a balti köztársaságokban és magában Oroszországban is a létező nemzeti ideológiára épült rá, Fehéroroszországban azonban az alapoktól kezdve erre épült a modern társadalom. Így azután a Szovjetunió szétesése és azt összetartó ideológia csődje után a litvánok, a lettek, az észtek, de az oroszok egy része (főleg a moszkvai és a pétervári elit) is visszatérhettek a még mindig létező nemzeti hagyományhoz mint olyan összetartó erőhöz és ideológiához, amely segíti őket társadalmuk újjáépítésében. A fehéroroszkoknak nincs ilyen lehetőségük, mert túlnyomó többségük sosem vált nemzetté, a nemzeti eszményhez ellenségesen viszonyul, azt a nacionalizmussal azonosítja. A szovjet értékek azonban szétestek, a nemzetiek viszont idegenek számukra. A társadalom újjáépítése állhatatosságot és lemondást követel. Nehéz végrehajtani olyan társadalomban, amely inkább a mának élő egyedek halmaza, semmint közösen megélt értékek által egységbe forrasztott közösség. Ezért haladnak a reformok lassan a balti köztársaságokban, állandóan megpróbálkoznak velük az orosz elittek is, a fehéroroszkoknak azonban egyelőre még arra sem volt elég erejük, hogy kezdeményezzék őket. Mindennek az okát keresve vissza kell nyúlni a XIX. századi kezdetekig.

A könyv első fejezete (15–40. p.) az etnikai csoport és a nemzet meghatározását tartalmazza. Az etnikai csoport Ryszard Radzik felfogása szerint az írásbeliség előtti népet jelenti a feudalizmus és a korai kapitalizmus viszonyai között, amikor még nem dőltek le a távolabbi kontaktusokat lehetővé tévő akadályok. Az etnikai csoport „mi” élménye az egyedek közvetlen érintkezéséből táplálkozik a falu és legközelebbi környéke területén.

Nem rendelkezik a csoport más csoportoktól való különbözőségéről ideologizált formába öntött tudattal. Ezzel szemben a nemzet közvetett kapcsolatokkal összefűzött kultúra-centrikus közösség, amely csak fejlett oktatási rendszer, kulturális és térbeli kommunikáció mellett jöhet létre.

A második fejezet (41–84. p.) a kelet-közép-európai nemzetek kialakulását vázolja fel. Tipológiailag megkülönbözteti a Kelet-Európára inkább jellemző kultúrnemzetet, amely etnikai, főleg nyelvi alapon fejlődik, a modern értelemben vett politikai nemzettől, amely az állam által reprezentált politikai értékeken alapul és inkább Nyugat-Európára jellemző. Ez utóbbi klasszikus példája Franciaország. Kelet-Közép-Európában főleg a német, a lengyel és a magyar fejlődést veszi szemügyre. A lengyel–litván állam esetében itt is meglett volna a lehetősége a nyugat-európai politikai nemzet kialakulásának, ezt a fejlődési utat azonban az ország XVIII. század végi felosztásával a szomszédos nagyhatalmak elvágták. Magyarország helyzete annyival jobb volt, hogy a hazai intézmények jogfolytonossága a Habsburg-birodalmon belül is megmaradt, sőt 1867-től növekedett is Magyarország önállósága. Mindkét nép rendelkezett saját politikai elittel, több évszázados kulturális hagyománnyal, nemzeti ideológiával, így tömeges asszimilációra nem került sor. Viszont későn került sor a parasztok beemelésére a nemzetbe. Ez egyúttal esélyt is adott a régi lengyel–litván állam egyéb népeinek – a litvánoknak, fehérorozsoknak, ukránoknak – arra, hogy nemzeti különállásukat megfogalmazzák. A megvalósulás azonban sok tényezőtől függött: kultúrájuk önállóságától, saját elitjük kialakításának a képességétől, a nemzeti aktivitást segítő vagy gátló politikai körülményektől.

A harmadik fejezet (85–137. p.) a fehérorozsországi lengyelek nemzeti fejlődését vázolja fel, mivel a fehérorozs társadalom változásait a XIX. században nagymértékben meghatározta egyrészt a hagyományos lengyel tudat felbomlása, a nemesség jelentőségének a csökkenése az értelmiség és az általa képviselt kulturális (etnikai és nyelvi) nemzeti jellegzetességek javára, másrészt az oroszok egyre nagyobb jelenléte. A lengyel nemzetfogalom a keleti területeken lassabban telt meg kulturális tartalommal, mint az ún. kongresszusi királyságban. Keleten az orosz megszállók lengyelelles, oroszosító akciói erőteljesebbek voltak, ez összekovácsolta a lengyel feudális elitet. Itt tovább fennmaradtak a feudális viszonyok, lassabb volt a gazdasági fejlődés, lassabb volt a plebejus tömegek felemelkedése, a lengyel közösségen belül erős volt a földbirtokosok pozíciója. Az oroszosító nyomás mellett is előretörő nem lengyel plebejus nemzeti mozgalmak kisebbségbe kerüléssel fenyegették a lengyel közösséget. Erősítette ez a rendi szolidaritást a nemességben belül, majd a nemzeti szolidaritást is az immár tágabban értelmezett lengyel nemzeti közösségen belül. A lengyelség attribútumaivá egyre inkább a nyelv és a katolicizmus váltak, így a fehérorozs maga többségi, ortodox megjelenési formájában egyre távolabb került tőle. Ez megnyitotta a lehetőséget a fehérorozs nemzeti tudat kialakulása előtt, illetve – annak hiányában – lehetővé tette azt, hogy a visszavonuló lengyelség után fennmaradó űrt az orosz kultúra töltse be.

A negyedik fejezet (139–201. p.) foglalkozik a fehérorozs nép, a parasztság etnikai tudatának elemzésével. A fehérorozs társadalom a XIX. század folyamán ugyan elindult a városiasodás útján, de ez az európai országok többségéhez képest igen lassan haladt. A jelenlegi Fehérorozsország területén a XIX. század elején a városi lakosság 5 százalékot tett ki, de a század végére sem haladta meg a 10 százalékot. Az 1897. évi népszámlálás szerint a fehérorozs nyelvű lakosság 97,7 százaléka falun, 2,3 százaléka városban lakott. A parasztok 88,3 százaléka volt fehérorozs nyelvű; a fehérorozs nyelvű lakosok a városokban 17 százalékos kisebbséget alkottak. Sem a paraszti, sem a munkásrétegek nem hoztak létre a XIX. században fehérorozs nemzeti mozgalmat. A paraszti eredetű munkásság a városok-

ban nemzeti szempontból közömbös volt, a városokba települve átvette idővel az ott dívó (többnyire orosz) kulturális mintákat. A XIX. században nem lehet még fehérorosz nemzeti értelmiségről beszélni, de voltak már olyan értelmiségiek, akik a fehérorosz nyelvet tekintették anyanyelvüknek. Ezek 1897-ben az államigazgatásban, igazságszolgáltatásban és a rendőrségnél dolgozók 32,1 százalékát tették ki (3553 fő), ők képezték a jogászok 10 százalékát (76 fő), az egészségügyiek 21,7 százalékát (1233 fő), a tanítók 20,9 százalékát (3502 fő), az irodalom, tudomány és művészet terén dolgozók 7,8 százalékát (105 fő). Ez a 8469 fő nem tekinthető azonban a fehérorosz mozgalom bázisának, mivel kulturális és nemzeti szempontból közömbösen viselkedtek egészen a XIX. század végéig. A korabeli fehérorosz irodalmat a lengyel anyanyelvű katolikus nemesek írták. Egyébként is ez a néhány ezres, magát fehérorosz anyanyelvűnek valló értelmiségi se használta a fehéroroszt a szakmai vagy a társadalmi életben, legfeljebb otthon családi körben. Ennek ellenére létezett ez a több ezer fős potenciális közönség, és volt néhány tízezer fős módosabb fehérorosz származású réteg (parasztok, kereskedők, kisiparosok), akik létre tudták volna hozni a fehérorosz nemzeti mozgalmat, hiszen a XIX. század utolsó évtizedeiben létrejövő sikeres litván nemzeti mozgalom mögött sem állt ennél nagyobb módos vagy képzett réteg. Tehát a fehérorosz területek társadalmi és gazdasági elmaradottsága ugyan minden bizonnyal kihatással volt a nemzeti mozgalom megkérdésére, de nem magyarázza teljesen. Nagy szerepe volt a két uralkodó vallásnak, amelyek a katolikusokat a lengyelekkel, az ortodox vallásúakat az oroszokkal azonosították.

Az ötödik fejezet (203–271. p.) a XIX. századi fehérorosz mozgalom társadalmi hátterét vizsgálja. Elsősorban irodalmi mozgalomról van szó, amelyet kezdetben többnyire nemesi származású, katolikus vallású, lengyel kultúrájú irodalmárok (Jan Czeczot, Wincenty Dunin-Marcinkiewicz, Konstanty Kalinowski, Franciszek Bohuszewicz) műveltek. Az ortodox vallású többség nem szorgalmazta a népi nyelv használatát még a szépirodalomban sem. A 70-es évektől az orosz narodnyik mozgalmon belül jut szerephez a fehérorosz eszme, képviselői a fehérorosz területekről elszármazott pétérvári és moszkvai egyetemisták voltak, ezek között már ortodox vallásúak is voltak. Lényegében ebben a Fehéroroszországtól távoli, orosz nyelvű közegben született meg a fehérorosz nemzeti eszme, amely ebben a megfogalmazásban elhatárolódik a lengyeléstől és a katolicizmustól, viszont szövetségre kíván lépni Oroszországgal, igaz, egy későbbi föderáció egyenrangú tagjaként. Hatásuk a fehérorosz társadalomra elenyésző maradt. A fehérorosz nemzetté válási folyamat gyengeségét (megkérdésességét) a fehérorosz kultúra tartalma, a fehérorosz társadalom struktúrája és az akkori saját elit híján a népi kultúra dominálta, rendkívül csekély történeti tudattal, a saját nyelv iránti megbecsülés hiányával együtt. A görög katolikus egyház felszámolása (1839) a katolikusokat a lengyeliséggel, az ortodoxokat az oroszországgal való azonosulásra készítette, s így nagyon nehezen tudott gyökeret verni a fehérorosz eszméje. A paraszti jellegű fehérorosz társadalomban hiányzott az a réteg, amely érdekelt volna a nemzetté válásban és annak a motorjává válhatott volna. A görög katolikus egyház felszámolásával a papok is kicserélődtek, az ortodox lelkészek vagy eleve oroszok voltak, vagy eloroszosodtak. A cári birodalomban az 1860-as évektől gyakorlatilag tilos volt fehérorosz nyelvű nyomtatványokat kiadni, márpedig Kelet-Közép-Európában az összes plebejus nemzeti mozgalom irodalmi tevékenységgel indult. Ez a körülmény is gátolta a fehérorosz nemzeti mozgalom kialakulását. Az orosz birodalom civilizációs elmaradottsága folytán azonban a XIX. században a fehérorosz parasztság még nem oroszosodott el tömegesen, így a XX. századra megmaradt a modern fehérorosz nemzet kialakulásának e lehetősége.

A zárszóban (273–278. p.) a szerző megállapítja, hogy a kétszáz évvel ezelőtti helyzethez képest ma Fehéroroszország kulturálisan lényegesen közelebb áll Oroszországhoz,

mint a Nyugathoz. A fehérorosz területeknek az oroszok által történt megszállása ugyan megállította a lakosság ellengyeledésének a folyamatát, de a görög katolikus egyház felszámolásával radikálisan korlátozta egy erős fehérorosz nemzeti mozgalom kialakulását is. A fehérorosz népet az etnikai tudat szintjén tartotta, s mintegy előkészítette a fehéroroszok tömeges eloroszosítását, amire a szovjet korszak iparosítása idején kerül majd sor.

A könyvet gazdag bibliográfia (279–294. p.) és névmutató (295–301. p.) zárja, amelyekből kiderül, hogy a szerző – különösen a tipológiai párhuzamok bemutatásánál – felhasználta az idegen nyelveken fellelhető magyar szakirodalmat is (Kosáry Domokos, Niederhauser Emil, Pach Zsigmond Pál munkáit).

Igen szemléletesek a szerzőnek azok a fejtegetései, amelyek a mai fehéroroszországi helyzet jellemzőit hozzák összefüggésbe a XIX. századi folyamatokkal. Így például a fehérorosz nemzeti mozgalom katolikus és nyugatos színezete kezdettől fogva taszította az ortodox tömegeket. E tekintetben a helyzet ma is ugyanez. Az 1897. évi népszámláláshoz hasonlóan Szovjet-Fehéroroszországban is a fehérorosz városi lakosság zöme a fehérorosz nyelvet nevezi meg anyanyelveként, noha többnyire igen gyengén beszél, mert a hétköznapi életben az oroszot használja. Az efféle párhuzamokra a szerző sosem mulasztja el felhívni a figyelmet. Ryszard Radzik könyve ezért nem kizárólag történészeknek ajánlható.

*(Radzik, Ryszard: Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową
(Białorusini na tle przemian narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej XIX stulecia).
Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. 301 p.)*